

ADIO MIGRAȚII?

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU*

Rezumat: Pentru Sorin Nemeti, „gepidizarea” Transilvaniei de către arheologi este o problemă, dar, în locul unui discurs științific despre interpretările lor, el produce unul ideologic, menit să-i devalorizeze simbolic pe goți și pe gepizi, pe doi istorici care au scris despre etnogenezele „popoarelor germanice”, R. Wenskus și H. Wolfram (pentru ei preia argumente de la W. Goffart), precum și pe cei practică arheologia cultural istorică. La acest discurs adaugă o soluție paradigmatică, „imobilismul”, care ar fi mai potrivită pentru ceea ce crede despre Transilvaniei secolelor VI–VII.

Cuvinte-cheie: istorie, arheologie cultural-istorică, goți, gepizi, Transilvania, naționalism, autohtonism, imobilism, devalorizare simbolică.

Într-un articol recent, Sorin Nemeti¹ constată o „gepidizare” a Transilvaniei, pusă pe seama unei metodologii pe care o numește „*Siedlungarchäologie* (sic!) sau Culture-History”, la efectele nocive ale căreia s-ar adăuga și influența istoriografiei maghiare, care postulează existența unui regat gepid în bazinul carpatic². Utilizarea acestei metodologii s-ar datora și lipsei de preocupare a arheologilor pentru „conceptualizarea teoretică” a etnicității barbare³ și încremenirii lor într-un „pozitivism arheologic... ca o reacție împotriva dogmei continuității daco-romane, anume a interpretării mecanice și excesive a vestigiilor arheologice din fosta provincie Dacia ca aparținând autohtonilor latinofoni”⁴.

Articolul părăsește însă problemele metodologiei arheologice, fără ca autorul să ne spună ce metodologie preferă, și continuă cu o prezentare a modului în care apare înrudirea dintre goți și gepizi în izvoarele antice și a felului în care goții,

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: alec_niculescu@yahoo.com.

¹ 2012. Mulțumesc pentru semnalare lui Erwin Gáll.

² Într-un alt articol scris de S. Nemeti, putem constata că existența regatului gepid nu-i ridică probleme (2010, p. 410).

³ Autorul pune aici etnicitate între ghilimele, ceea ce sugerează că, dacă este barbară, nu este tocmai etnicitate, așa cum face cu un rând mai jos și cu pozitivismul arheologic, ceea ce complică discuția pentru că prezența lor se poate explica în mai multe feluri. Mi se pare greu de presupus că în acest pasaj ghilimelele califică la fel și „etnicitatea” și „pozitivismul arheologic”. Conceptul de etnicitate barbară, folosit de mai mulți autori (e.g. Noble 2006, p. 24 sau Halsall 2007, p. 58), mi se pare de evitat pentru că evocă posibilitatea existenței unor caracteristici comune care ar diferenția radical unele popoare, desemnate ca barbare, de altele.

⁴ Nemeti 2012, p. 105.

vandalii și gepizii au ajuns să fie incluși între popoarele germanice, lucruri binecunoscute în literatura de specialitate, pentru care nu erau necesare decât câteva trimiteri. Scrie și despre originea scandinavă a goților, pe care o califică drept „fabulă”, fără alte argumente decât faptul că Isidor din Sevilla nu are în vedere o asemenea origine și trimiteri la interpretările lui Walter Goffart.

Autorul ajunge, „alături de Procopius”, nu de autori contemporani care să fi propus vreo „conceptualizare a etnicității barbare”, la concluzia că „existau multe neamuri gotice, anume popoarele care locuiau în Gothia/Guthiuda nord-dunăreană și nord-pontică”⁵.

Apoi trece la prezentarea goticismului și a ceea ce el numește, impropriu, „faza științifică a germanității”⁶, care ar începe cu Gustaf Kossinna. Ideea migrației devine „migraționism” și autorul remarcă strânsa legătură între el și „agenda politică nazistă”: „răspândirea culturii germanice prin migrație și invazie corespunde ideii rasiste a superiorității germane, pretențiilor de dominație geopolitică și teritorială”. Urmează o devalorizare a operei lui Reinhard Wenskus și a celei a lui Herwig Wolfram, ambele calificate drept o continuare a viziunii pangermaniste sub „o nouă înfățișare, care evită definițiile națiunii barbare unite prin comunitatea de sânge și rasă” (p. 110). Justificarea clară a acestei interpretări lipsește. S. Nemeti prezintă sumar teoria lui R. Wenskus despre nucleele de tradiție, pornind însă nu de la cartea sa, care nu este nici măcar menționată în bibliografie, ci, cel puțin aparent, de la ce au scris despre ea Th. Noble și M. Kulikowski, influențați de W. Goffart, care nu este citat în acest context. El menționează atât manipularea tradiției, cât și faptul că „[l]ucrarea lui Wenskus a însemnat sfârșitul ideii că triburile germanice au migrat ca entități coerente etnic dintr-o patrie originară până la frontiera romană” (p. 110). Aceste fapte ar fi trebuit să-l împiedice pe autor să mai pună pe seama lui „[m]odelul migrației unor grupuri compacte de germani pe distanțe lungi”⁷. Asocierea cu naționalismul german este o eroare preluată de la W. Goffart, care, în atacul contra lui R. Wenskus și a lui H. Wolfram, exagerează⁸ semnificația politică pe care ar avea-o noțiunea de germanici (*Germanen*), pe care o și traduce inexact cu „the Germans”⁹, și vede în interesul pentru etnogeneze o presupusă dorință de a atesta menținerea unei conștiințe etnice pe durate foarte lungi: „[i]n its focus on identity and the maintenance of identity and «ethnic consciousness» by «kernels of tradition» over enormous spans of time, «ethnogenesis theory» is a subtle device for demonstrating to the Germans of today that they are firmly linked to their ancient ancestors. The denial of disruption and longing for continuity that motivate this theory should be

⁵ Nemeti 2012, p. 111.

⁶ Este vorba despre conceptualizarea științifică a germanității, care, desigur, nu începe cu G. Kossinna, ci cu filologii și istoricii germani din secolul al XIX-lea, nu despre o „fază” a ei. Vezi Wiwjorra 2006.

⁷ Nemeti 2012a, p. 111.

⁸ Exagerarea a fost deja constatată în literatura de specialitate. Vezi Effros 2003 și Ward-Perkins 2009.

⁹ Ward-Perkins 2009, p. 93–94.

enough reason to cast ethnogenesis aside as yet another symptom of a tenacious nostalgia”¹⁰. Etnogenezele pot fi asociate de cercetători cu un spectru larg de reprezentări, între care și cele la care se gândește W. Goffart, așa cum se întâmplă frecvent la noi, unde etnogeneza înseamnă de obicei o înscriere durabilă de valori centrale, definiții pentru un popor. În scrierile celor criticați însă, ele sunt legate de acțiunile cu efecte limitate în timp ale actorilor politici¹¹.

Asemenea lui W. Goffart, autorul nu-și dă seama de importanța contribuției lui R. Wenskus¹², ignoră efortul său de a depăși opoziția dintre caracterul natural al etniilor și cel artificial al entităților politice, proprie istoriografiilor naționaliste, prin insistența asupra ideii dependenței funcționale a conștiinței etnice de alcătuirea politică¹³. Concentrarea atenției analitice asupra nucleului de tradiție este un progres major față de sterila analiză a trăsăturilor culturale, încă practică în mediile științifice care nu s-au despărțit de naționalism, și este în acord cu tendințele dominante din cercetările curente asupra fenomenelor etnice¹⁴.

Nu felul în care concepe etnogenezele pare să-l îndemne pe autor să-l includă și pe H. Wolfram în lumea de proastă reputație a pangermaniștilor, ci faptul că acesta ar fi susținut originea scandinavă a goților. În ediția citată a cărții despre goți, cea din 1988, Wolfram nu susține originea scandinavă a goților, ci importanța acestei narațiuni despre origini pentru dinastia Amalilor. La originea acestei tradiții s-ar fi putut afla “small successful clans, the bearers of prestige traditions... it is possible that a group of Gutae, which the Gothic *memoria* identified with King Berig and his followers, left Scandinavia long before the Amali and contributed to the ethnogenesis of the Gutones in East Pomerania-Masovia”¹⁵. Pentru H. Wolfram și pentru R. Wenskus, nu autenticitatea originilor invocate de familia regală a Amalilor este importantă pentru a înțelege constituirea fenomenului etnic gotic, ci utilizarea lor într-o narațiune care îi legitimează autoritatea. Eticheta de „pangermanist” pusă lui H. Wolfram, întemeiată pe necunoaștere și pe simpatie

¹⁰ Goffart 2006, p. 20. Vezi și 116, unde „teoria etnogenezei” este calificată drept stratagemă. Pentru utilizări ale conceptului care nu au nicio legătură cu vreo „nostalgie tenace”, vezi e.g., Haley, Wilcoxon 2005 și Hornborg 2005. W. Goffart deplânge și utilizarea noțiunii de etnicitate în scrierile istoricilor Antichității târzii (2006, p. 1–2, 227).

¹¹ Vezi Wolfram 1985 despre etnogenezele repetate pe durate scurte.

¹² M. Kulikowski, cu toate rezervele pe care le are față de ceea ce el numește, pe urmele lui W. Goffart, teoria etnogenezei, recunoaște că ea “has undoubtedly killed off essentialist views of barbarian tribal identity, an excellent result” (2007, p. 53).

¹³ Wenskus 1977 (1961), p. 13. Vezi și p. 46, despre *gens* ca entitate politică (*populus*).

¹⁴ Brubaker 2002.

¹⁵ Wolfram 1988, p. 39–40. Vezi și Wolfram 2007, p. 15: “Ebenso wie Skandinavien nach der Völkerwanderungszeit keine kontinentalen Massen von Heeren und Völkern samt deren Traditionen importierte, so exportierte es vorher keine Völkerschaften, sondern vielmehr hervorgehobene sakrale Traditionen, die weite Strecken überwinden konnten, entweder mit kleinen Traditionskernen oder noch häufiger ohne direkte Vermittlung. Skandinavien gab dem Kontinent vielgliedrige Stammbäume weiter, die erst südlich der Ostsee zu den wichtigsten Traditionen etwa der Goten und Langobarden wurden. So ist die skandinavische Herkunft vieler Völkerwanderungsgruppen ein Motiv geworden, das historisch höchst wirksam wurde, jedoch kaum oder gar nicht auf Historizität beruhte”.

pentru criticile lui W. Goffart, tinde să anuleze o operă de mare valoare, prea puțin cunoscută la noi. Departate de a întemeia identități contemporane pe fapte din Antichitatea târzie, H. Wolfram crede că o istorie a germanicilor se poate scrie doar ca istorie romană, așa cum o arată și titlul cărții publicate în 1997, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, și că niciun germanic nu s-a definit vreodată ca germanic¹⁶. Tot el este autorul unei cărți cu titlu semnificativ, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung: 378–907* (1987), în care separă munca istoricului de nevoile politicianilor care recurg la legitimarea pe care o dă asocierea cu originile ilustre ale națiunii lor. S. Nemeti citează doar traducerea apărută în 1988 și, din ea, în legătură cu problema originii scandinave, doar p. 4, ca și cum contribuția lui H. Wolfram la studierea fenomenelor etnice, din Antichitatea și târzie, și a goților s-ar fi oprit aici¹⁷.

În mod surprinzător, această suită de aprecieri greșite este prezentată de autor ca „analiză succintă a etnogenezei germanice”. Din câte știu, nici R. Wenskus, nici H. Wolfram nu au folosit vreodată un asemenea termen. Dar, având în vedere lipsa generală de precizie din acest articol, ar fi prea mult să ne așteptăm la o distincție între o prezentare de idei și „etnogeneza germanică”.

În continuare, aflăm că „[m]odelul migrației unor grupuri compacte de germani pe distanțe lungi în antichitatea târzie pierde azi teren în favoarea modelului imobilismului”. Modelul despre care autorul ne spune că pierde teren este definitiv abandonat de cercetarea de vârf. Deși mă ocup de ceva vreme de interpretarea istorică și arheologică a fenomenelor etnice, nu am întâlnit, până la acest articol, pe nimeni care să se declare partizanul „imobilismului”, iar autorul nu oferă detalii sau trimiteri. După Heinrich Härke, el pare să fi fost inventat de către Christopher Hawkes (1987), pentru a desemna scoaterea migrațiilor de pe agenda științifică britanică în anii 1960, mai ales ca urmare a dezvoltării arheologiei procesuale, care nu mai avea nevoie de ele pentru a explica schimbările culturale, dar și datorită altor factori¹⁸. H. Härke folosește termenul pentru a desemna negarea migrațiilor în arheologia sovietică¹⁹. Ceea ce speră S. Nemeti de la viitor, de la o schimbare de paradigmă, poate fi găsit la noi în trecutul recent, în naționalismul autohtonist care era ideologie dominantă, în eforturile arheologiei, mai ales în anii 1980, de a elimina orice prezență „străină” de pe teritoriul național. Rebotezat occidentalizant și înnobilit ca „imobilism”, autohtonismul, de care nu ne-am despărțit încă, devine astfel o speranță.

¹⁶ Albertoni 2008, p. 23.

¹⁷ Autorul nu citează alte pasaje din această carte, în care interpretarea este prezentată mai pe larg, nici alte studii apărute de atunci încolo, nici ediția a 4-a a acestei cărți, apărută în 2001, nici lucrarea apărută în 2005, în care H. Wolfram prezintă o viziune diferită de cea din 1988.

¹⁸ Härke 1998, p. 20. Vezi și Härke 1999, unde autorul face referire la „this curious academic trend of «immobilism» și se teme că „we may, in a few years, have a situation in which ambitious postgraduate students will argue in conference papers that the first humans in the British Isles were not immigrants, but symbolically transformed, indigenous reindeer”.

¹⁹ Härke 1998, p. 23–24.

Este necesară o distincție între migraționism, explicarea schimbărilor culturale prin migrații imaginate ca însemnând deplasări de populații uniforme din punct de vedere etnic și cultural, și migrații, deplasări de populații a căror identitate se află în plină schimbare, chiar dacă își păstrează același nume, fenomene cunoscute de-a lungul întregului trecut al omenirii și, mai ales, în prezent. Interpretări care să-i plaseze pe gepizi în Transilvania și pe goți în Moldova, Muntenia și Transilvania se pot face fără adoptarea unui model migraționist. Migraționismul nu este mai ideologizat decât „imobilismul”, pe care, în absența oricăror lămuriri din partea autorului, îl interpretez ca autohtonism, și ambele au fost foarte bine servite de arheologia cultural istorică. Orice interpretare științifică este afectată de ideologiile curente în lumea în care trăiesc tradițiile de cunoaștere savantă. Șansa lor de a spune altceva decât aceste ideologii depinde de construirea unor argumentații independente și de rezistența la tentația de a servi ideologia cea mai simpatcă.

Mai supărătoare decât opțiunea neargumentată pentru un model de interpretare care nu este prezentat cum se cuvine este ideea autorului că interpretări ale arheologilor cu privire la popularea Transilvaniei în secolele VI–VII pot fi combătute demonizând ce scriu doi istorici de mare valoare, prin asocierea lor abuzivă cu o direcție ideologică (pangermanismul).

Citit în cheie științifică, acest articol este greu de înțeles. S. Nemeti pornește de la popularea cu gepizi a Transilvaniei de către arheologi, interpretare abuzivă după părerea sa, dar nu ne prezintă descoperiri astfel interpretate și/sau o critică a metodei folosite de aceștia, nici nu propune o altă abordare. În schimb, prezintă texte antice despre originile gepizilor și ale „rudelor” lor, goții, fără legătură cu popularea Transilvaniei în secolele VI–VII, în timp ce textul lui Iordanes, care vorbește despre o Gepidia contemporană cu el, amplasată acolo unde era mai demult Dacia²⁰, nu este nici măcar menționat. Apoi discută cum au ajuns goții și gepizii să fie considerați germanici, critică interpretările lui R. Wenskus și H. Wolfram, mai ales cea referitoare la originea scandinavă a goților, din nou, fără legătură cu popularea Transilvaniei, pentru a ajunge către sfârșit la o soluție, „imobilismul”, care, dacă ar nega orice migrație, ar fi utilă și pentru eliminarea gepizilor din Transilvania. Poate s-ar putea găsi ceva mai practic decât efortul uriaș de a contesta cu argumente toate migrațiile pentru a pune la îndoială una singură!

Structura articolului și interesul autorului pentru „adevărații strămoși ai germanilor medievali și moderni”²¹ indică necesitatea unei lecturi în cheie ideologică. Insistența sa asupra faptului că goții, gepizii și vandalii nu erau

²⁰ Iordanes, *Getica* 12, 73–74: *Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridiae amnis Danubii terminabant.*

²¹ Nemeti 2012, p. 111.

germanici pentru imaginarul etnografic antic, lucru binecunoscut specialiștilor, nu este rezultatul unei încercări de a explora relațiile dintre concepte vechi și felul în care înțelegem fenomenele etnice, ci al uneia de a scoate din genealogia națională a germanilor de astăzi populații din vechime care s-ar fi putut afla pe teritoriul României. Pangermanismul și migraționismul nu sunt obiecte de studiu, ci adversari pe terenul constituirii genealogiilor naționale, unde autorul apără autohtonismul și probabil „romanismul”, o rudă mai pașnică, dar la fel de întemeiată ca pangermanismul. Astfel se poate explica de ce este preocupat de un pangermanism asociat cu credința în migrații și cu originea scandinavă și complet indiferent la problemele pe care le ridică folosirea termenul de germanic pentru toate popoarele care vorbesc o limbă germanică²².

Întreg articolul se poate citi ca o devalorizare simbolică²³ a unor lucruri supărătoare pentru autor. Astfel, gepizii nu erau germanici și nici nu veneau de departe, istoricii care au susținut existența migrațiilor erau pangermaniști, arheologii care au susținut prezența lor în Transilvania au folosit metodologia arheologică a istoriei culturale, care este rea. Rezultatele cercetării istorice și arheologice repudiate sunt respinse pe criterii ideologice care generează simpatie pentru o presupusă paradigmă curentă a „imobilismului”, care nu este susținută decât de faptul că ar fi curentă. Niciun argument nu este adus în favoarea superiorității acesteia pentru că este suficient ca ea să ne ajute să ajungem de la „nicăieri” la un „undeva” neprecizat, dar lesne de intuit: „Populând abuziv Transilvania cu nume tribale germanice care se succed și se înlocuiesc cu repeziciune, nu ajungem însă nicăieri, singura șansă de a înțelege ceva fiind schimbarea paradigmei interpretative”²⁴.

Ne situăm astfel în tradiția cercetării naționaliste, mereu confruntată cu paradoxul propriei existențe, care-i cere să descopere prin investigație istorică și arheologică ceea ce se știa înainte de începerea cercetării. Pentru atingerea acestui scop, devalorizarea simbolică a interpretărilor neconvenabile este utilă, mai ales dacă este asociată cu un cadru de interpretare al cărui nume, „imobilism”, sugerează rezultatele la care va ajunge.

Depart de a fi scăzut, așa cum pretinde S. Nemeti, interesul pentru migrații este în creștere, atât datorită reconsiderării fenomenului, de multe ori prin folosirea științelor sociale, cât mai ales datorită folosirii analizelor izotopilor stronțului și ai altor elemente chimice, precum și celor asupra ADN-ului. Asemenea direcții de investigație nu pot fi puse pe seama pangermanismului. Mult mai aproape de starea cercetării curente decât „imobilismul” dorit de autor mi se pare o constatare simplă a lui Guy Halsall: „Groups of people *did* move in late antiquity and it is helpful to think about the mechanisms by which they did so”²⁵.

²² Jarnut 2004; Goffart 2006, p. 4.

²³ Vezi Harrison 1995, mai ales p. 256–258.

²⁴ Nemeti 2012, p. 111.

²⁵ Halsall 2007, p. 418.

GOOD-BYE MIGRATIONS?

ABSTRACT

For Sorin Nemeti, the “Gepidization” of Transylvania by archaeologists is a problem, but he does not develop a scientific discourse about their interpretations. Instead, he constructs an ideological one, meant to symbolically devalue the Goths and the Gepids, two historians who have written on the ethnogenesis of the “Germanic peoples” (for them he uses the arguments of W. Goffart), and those who practise culture-historical archaeology. To this he adds a paradigmatic solution, “immobilism”, which would be better suited to his beliefs about Transylvania during the 6th and 7th centuries.

Keywords: History, culture-historical archaeology, Goths, Gepids, Transylvania, nationalism, autochthonism, immobilism, symbolic devaluation.

BIBLIOGRAFIE

- Albertoni 2008 Albertoni, G., *Intervista a Herwig Wolfram*, Reti Medievali Rivista 9. Publicație disponibilă la adresa: <http://www.rmojs.unina.it/index.php/rm/article/view/116/98> (27 martie 2014)
- Brubaker 2002 Brubaker, R., *Ethnicity without groups*, European Journal of Sociology 43, 2, p. 163–189.
- Effros 2003 Effros, B., recenzie la A. Gillett (ed.), *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2002, The Medieval Review 12.8.2003.
- Goffart 2006 Goffart, W., *Barbarian tides. The Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia.
- Haley, Wilcoxon 2005 Haley, B.D., Wilcoxon, L.R., *How Spaniards became Chumash and other tales of ethnogenesis*, American Anthropologist 107, 3, p. 432–445.
- Halsall 2007 Halsall, G., *Barbarian migrations and the Roman West, 376–568*, Cambridge.
- Härke 1998 Härke, H., *Archaeology and migrations: a problem of attitude*, Current Anthropology 39, 1, p. 19–45.
- Härke 1999 Härke, H., *The why, who and how of past migration*, recenzie la J. Chapman, H. Hamerow (eds.), *Migration and invasions in archaeological explanation*, Oxford, 1997, British Archaeology 46
- Harrison 1995 Harrison, S., *Four types of symbolic conflict*, Journal of the Royal Anthropological Institute N.S. 1, 2, p. 255–272.
- Hawkes 1987 Hawkes, C., *Archaeologists and Indo-Europeanists: Can they mate? Hindrances and hopes*, în Skomal, S.N., Polomé, E.C. (eds.), *Proto-Indo-European: The archaeology of a linguistic problem (Studies in honour of Marija Gimbutas)*, Washington D.C., p. 203–215.
- Hornborg 2005 Hornborg, A., *Ethnogenesis, regional integration, and ecology in Prehistoric Amazonia: toward a system perspective*, Current Anthropology 46, 4, p. 589–620.
- Jarnut 2004 Jarnut, J., *Germanisch. Pladoyer für die Abschaffung eines obsoleten Zentralbegriffes der Frühmittelalterforschung*, în Pohl, W. (ed.), *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, Viena, p. 107–113.

- Kulikowski 2007 Kulikowski, M., *Rome's Gothic wars*, Cambridge.
- Nemeti 2010 Nemeti, S., Un mormânt din epoca migrațiilor din Cluj-Napoca, în Pop., H., Bejinariu, I., Băcuet-Crișan, S., Băcuet-Crișan, D. (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandru V. Matei*, Cluj-Napoca, p. 407–412.
- Nemeti 2012 Nemeti, S., Iordanes și gepizii. Între goticism, pangermanism și Walter Goffart, *Revista Bistriței* 26, p. 105–112.
- Noble 2006 Noble, Thomas F.X. (ed.), *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*, Londra.
- Ward-Perkins 2009 Ward-Perkins, B., recenzie la W. Goffart, *Barbarian tides. The Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia, 2006, *Notes and Queries* 56, 1, p. 92–94.
- Wenskus 1977 (1961) Wenskus, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, ediția a 2-a (fără modificări față de prima ediție, apărută în 1961), Köln –Graz.
- Wolfram 1985 Wolfram, H., Ethnogenesisen im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6. bis 10. Jahrhundert), în Beuman, H., Schröder, W. (eds.), *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum*, Sigmaringen, p. 97–151.
- Wolfram 1988 Wolfram, H., *History of the Goths*, traducere de Thomas J. Dunlap, complet revizuită, după ediția a doua publicată în germană, Berkeley – Londra.
- Wolfram 1997 Wolfram, H., *The Roman Empire and its Germanic peoples*, traducere de Thomas Dunlap, Berkeley.
- Wolfram 2005 Wolfram, H., *Gotische Studien: Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter*, München.
- Wolfram 2007 Wolfram, H., *Die Germanen*, ediția a 8-a, München.
- Wiwjorra 2006 Wiwjorra, I., *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhunderts*, Darmstadt.